

„Az idő-tudat változása elhúzódó pillanat. Valójában struktúrák összetett rendszere alakul át, ahogy a termelés, a népesedés, a klimatikus viszonyok módosultával lassan, finoman végbemegy az időképzetek metamorfózisa (...)

Évszázadunk végén járunk, kritikus értéken vibrál a természeti idő mutatója.”

(A megkésettség anatómiája 1991)

A megkésettség anatómiáját 1991-ben írta, azóta, a múlt tanulságait figyelembe véve, hogyan változott idő-képzetünk, idő-lelkiismeretünk?

Nehéz kérdés. Csaknem negyed évszázad telt el azóta. Sok minden megerősíti, más újrafogalmazza vagy új kérdésekkel bővíti, amit akkor írtam. S a világ változása hihetetlenül felgyorsult. 1985-ben, amikor Stuttgartban a történészek világkongresszusa az időt mint tudományos témát kitzúzte, még senki sem sejtette, mi következik. A madridi történész kongresszus 1990 augusztusában már olyan új fogalmakat használt, mint a „diktatúrát követő” meg a „Csernobil utáni” idő...

Az igyekezet, hogy megragadjuk az élet múltó, mégis folyamatosságot teremtő pillanatait az ókortól kezdve a középkoron át napjainkig követhető. Költők, tudósok, művészek, filozófusok egymást váltó generációi ragadták meg csillagképek, évszakok, szimbólumok változatosságával a gyorsan múltó időt. Az én kutatási területem, a kora újkor már tobzódott az időmérő mechanikus szerkezetekben. Érdekesek a zenélő toronyórák, a zsebórák, az asztali órák, a nyakba akasztható ékszeróra-csodák, de a legérdekesebb, ahogy az emberek átérték az időt. Az idő-képzet a kor láttelele önmagáról, egyfajta sűrített világtérkép.

Az időélmény a 15–16. század folyamán alaposan átalakult. A reneszánsz új összefüggésbe helyezte a régi tapasztalatot, hogy az idő érték, a jelen magában hordja a jövőt és a múlt etikai dimenziókat ad a tegnapiaknak. A jelen a cselekvés, a múlt a vizsgálat, a jövő a felelősség ideje. Az a fejedelem boldogul, aki alkalmazkodik az idők változásához, ellenben aki az idővel nem tud lépést tartani, lemarad. Niccolò Machiavelli alapvető tételét a kora újkorban sokféle változatban fogalmazták meg, politikusok, tanárok, az „országjár”, vagyis az államelmélet mesterei. Nincs az a mindennapi ember, férfi, nő, serdülő vagy öreg, aki ne gondolt volna az időre, amit átért, a hatalom vagy a magánélet körülményei között. Egyházi beszédek bölcsők felett és koporsók mellett, a hitvilág, a szokásrend szókinccsel tudatosították, hogy az élet minden pillanata drága kincs, mert meghatározza a jövőt. Elébe vágunk a jövő fejleményeinek vagy megkésetten sarkában futunk? Azon múlik, hogyan használjuk mindenkor jelenünket. S a reneszánsz felfogásában a jelen új természetlátással gazdagodott. Felismerték a tájak addig ismeretlen örömeit indító hatását.

„Az üdő éjjeli gyászát levetette...” – írta Gyöngyösi István 1664-tavasán, amikor úgy vélte, elérkezett, amire egy évszázad óta vártak, megszabadulnak a török hatalomtól. A kérésünket felszámoló remények pillanatai azonban ritkák. Minden nép viaskodik az idővel, de talán egyik sem annyit, mint a magyar. Legalábbis nyelvünk időt jelző arzenálja különösen gazdag. Nálunk az idő „irigy”, „fukar”, „falánk”, „gyors”, „nehéz”, „mostoha”, „rút”, „vén”, „sebes”, „gonosz”, „őszítő”, „romboló”. Az idő „vasfogú szörny”, „éjjeli denevér”, „törékeny üveg”, „gyors patak”, „gyenge szép virág”. Tájainkon mintha csúcsra járna az idő. Berzsenyi egyetlen sorban még halmozta is ezt a kárpát-medencei idő-teremtést: „Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül.” Nem elég, hogy szárnyas, vagyis gyors, hogy elrepül, azaz megfoghatatlanul továtúnik, ráadásul mindez hirtelenül történik. Amint 1664 hajnali reményei is néhány hónap alatt szertefoszlottak.

A korszakok idő-tudatára mindig is hatott a környezet, a természet változása. De a kora újkor óta egyre inkább árulkodik a korszakról, az országról, a közösségről, hogy miként viszonyul környezetéhez, mennyiben őrzi vagy tékozolja a természet adományait. 1991-ben már az őserdők pusztulása, a vizek szennyezése, a „Csernobil utáni” idő fogalmaival éltünk. Nyilvánvaló lett, felborulóban van az ember és a természet közötti egyensúly, amint írtam: „Évszázadunk végén járunk, és kritikus értéken vibrál a természeti idő mutatója.”

A... székelység két legfőbb kincse a víz és az erdő. Falutörvényei arról tudósítanak, hogy védelmüket, karbantartásukat, sőt, megújuló képességük őrzését életbevágó feladatának tekintette. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a falutörvényekből tudatos, fejlett ökológiai kultúra igényeivel élő társadalom tekint reánk.

Mikor voltunk ehhez az egyensúlyhoz a legközelebb?

A régi évszázadokban minden korszak társadalma igyekezett megtartani az egyensúlyt igényei és a természet között. A történelem előtti népek mítoszokba foglalták: védeni kell a fákat, mert megharagszanak az esőistenek, és nem lesz eső, nem születik több gyerek. A különböző kultúrák hatalmas természetismereti tapasztalatot tároltak. Minden évszázadban az énekek, versek, képek, szobrok, épületek a természettel együttélő ember számtalan megfigyelését, tudását, kozmikus lelki élményeit mutatják. Ma már a tudomány módszereivel megragadhatók a gazdag képzettársítások, a virágok, fűvek kettős értéke: a gyógyító erő és szimbólumokban kifejezett szellemi jelentés. A székely falvak három évszázadon át törvénykönyveikbe foglalták erdőgazdálkodásuk szigorú követelményeit és vizeik tisztaságát védő parancsait. Aki megszegte, kemény büntetésben részesült, legyen az akár „bíró uram is,” mert a közösség létét, működését, ipara feltételeit tette tönkre. Azt írták, hogy természeti értékeiket, több napi járású erdeiket használatra kapták őseiktől, hogy unokáiknak megőrizték. Elhangzik ma is számtalanszor, hogy a természeti környezetet meg kell őrizni az utódoknak, de sokszor ez csak üres frázis.

Az elmúlt, lassan negyed évszázadnyi időben világszerte folyamatosan készül a leltár veszélyeztetett természeti világunkról: kihalt fajok, letarolt erdők, kiszáradt kutak, szennyezett tengerek. Gondolkozásra, eszmélkedésre készítő diskurzusok folynak a klímaváltozásról és új fogalmak születtek, például a „környezettudatos életmód,” „szél-erőmű,” „biotermék.” Heves viták zajlanak a génmódosításról, s hogy miként juthatnak több enivalóhoz a világ éhező gyerekei. Nálunk is egymást érik a hírek virágos városokról, faültető akciókról, barátságos játszótérek létesítéséről. Egyre többen kapnak két kerékre, és ha lassan is, de épülnek a bicikliutak. Visszanyerik eredeti arcukat a kastélykertek. A „szedd magad” mozgalom évről évre többeket mozgat meg, de nem látom, hogy a mentalitásban döntő irányváltás történt volna.

A kora újkorú sújtó éghajlatváltozás, a kis jégkorszak hatásával foglalkozva meglepett a 17. századi magyar társadalom alkalmazkodóképessége. Tartalékaik a súlyos természeti csapás-sorozat kivédésére a kultúrában rejtettek. A humán műveltség világszerte tapasztalható leértékelése miatt manapság csak a legnagyobb aggodalommal nézhetünk a jövő elé. Egy most végzett tehetséges közgazdász arról beszélt, hogy nyugaton egyre olcsóbbak a megújuló energiaforrások beruházásai, de nálunk felmérhetetlen a késés.

Korunk információáradata, hogy szinte bármilyen információ másodpercek alatt elérhető, nem erősíti fel még inkább ezt a megkésetttség-tudatot?

A megkésetttség-tudat történelmi eredetű. Igaz, az információnak valóban jelentős hatásai vannak. Az információ-történet felméréséhez remek tanítómesterekkel rendelkezünk. A 80-as évek vége felé, amikor szemináriumot vezettem a kora újkorú információ-robbanás és a közvélemény történetéről, meghívtam Comeniust, Bahtyint, Gadamert és Mikes Kelemt is.

Comenius 1623-ban az életre felkészítendő ifjút elvitte a hírhajhászok országába, s bemutatta neki, hogy az emberek hol sírnak, hol nevetnek, rémületbe esnek, majd vadul örvendeznek. Aszerint, ahogy a hírközlők sípjai szólnak. Bármely közösség könnyen lesz a jó és rossz hírek, az álhírek, a manipulációk áldozata. Ha tudatlan, hol hisztérikusan örül, hol pánikba esik. Ha nem vértézi a tudás, úgy táncol, ahogy a hírközlők fújják, különböző hatalmak, érdekek kívánsága szerint. Létkérdés, hogy a hírtengerben a tudás legyen az eligazítónk. Legfőbb tanácsa: „Rettegjetek a tudatlanságtól!”

Bahtyin műve, *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája* nemcsak a nevetés információt szelektáló, lefokozó, mentalitást formáló hatásáról tudósított, hanem arról is, hogy Rabelais, a nagy műveltségű tudós nagyvonalúan felhasználta a hagyományt magába foglalni képes friss publicisztikát. Gadamer elmélete a szövegértelmezésről, a megértésről, a szimbólumról és az allegória rehabilitálásáról megnyitotta az információk eddig ismeretlen rétegeit és rejtett üzeneteit. Mikes pedig azt is tudva, hogy miként módosítja a hírek hatását a tér és az idő, fölényesen mulattatva és mérhetetlen szabadsággal gyakorolta a virtuális információ-szolgáltatást. (Már nem tudom, mennyiben fedték fel kiletüket a meghívottak, de kétségtelen, nagyon jó mesterek bizonyultak: az egykori szeminárium tagjai közül került ki a kora újkorú információ-történet ma már tanítványokat nevelő, elismert docense és egy akadémikus régész.)

A kérdés lényegére térve: a képernyőnkre, számítógépünkre, okostelefonunkra költözött világsajtó jót és rosszat, értéket és szemetet egyaránt perget elénk. Együttél a világ az erőszak, a brutalitás, a háborúk, az álhírek, a lebutítások özönével, percre percre megismerheti az eseteket, hontalanok, üldözöttek, kirekesztettek szenvedéseit, a gyengék kiszolgáltatottságát, s láthatja a

természeti csapások, a víz, a tűz, a földrengések pusztító erejét.

Vajon a nyomtatott újságokkal kibontakozó tájékoztatás hogyan alakította a társadalom ítélőképességét és az elektromos hírvilág, az információhasználat miként befolyásolja életviteli gyakorlatát? A kérdések kérdése pedig, hogy a 21. századi magyar társadalom mennyiben mérlegeli a hírek valóságtartalmát, hogyan tesz különbséget fontos és kevésbé fontos hír között. Hogyan képes a szeme előtt hét fátvolban táncoló információk ígéretében józanul megítélni világa viszonyait. Főleg pedig miként szelektál a fontos és a lényegtelen, az igaz és a hamis tájékoztatás között, hogy reálisan értelmezze az időt, amelyben él, és megtalálja a vészhelyzetbe rohanó világban az egyensúlyt és lelke nyugalmát.

Magyarországon az első magyar nyelvű újság, a Magyar Hírmondó két évszázados késéssel jelent meg. Hollandia azért lett hirtelen a hírközlés nagyhatalma a kora újkorban, mert megfelelő tőkével rendelkezett, és főleg, mert nem ismerte a cenzúrát. Nálunk különböző formában mindig működött a nyomtatott szövegek ellenőrzése. Sőt, Lipót császár a kézírásos hírleveleket is tiltotta, rendeletei szerint azért, mert ezeket – a 17. század szamizdatjait – nem lehet ellenőrizni. A 18. század folyamán a cenzúra egyre szigorúbb lett, s bár voltak „jó” cenzorok, a nyomtatott szöveg ellenőrzése még a reformkorban is virágzott. Noha II. Rákóczi Ferenc már egy évszázaddal előbb kinyilvánította: a szabadsághoz a tájékoztatás és a tájékozottság szabadsága is hozzátartozik. Tudták, az információ hatalom. Küzdelmeikről, hogy a legkisebb „fülhegyet” hallott hírt is megszerezzék és értelmezzék, jókora könyv kerekedhetne ki.

A külföldi újságok magyarországi hírközlőkkel is dolgoztak és a 16–17. század Magyarországról mindent, rossz és jó híreket világgá szórtak a távoli városok piacterein a harsány hírlapárusok. A főúri, köznemesi, polgári könyvtárakban újsággyűjteményeket is leltárba vettek. Apafi Mihály erdélyi fejedelem is úgy rendelkezett, hogy ebéd közben újságokat ismertessenek. Az országban elevenen működött a kézíratos hírközlés, a peregrinus diákok feladatai közé tartozott, hogy pártfogóikat rendszeresen tájékoztassák a külföldi hírekről. A politikai elit, a Királyi Magyarország főméltóságai pedig hivatásos külföldi tudósítót fizettek. Sopron, Kassa, Eperjes, Pozsony falai között a nemzetközi híráramlás összegyűjtő és szétosztó központjai működtek, és a térség beletartozott az európai hírhálózatba. Mikes könyve, a Törökországi levelek nem az egyetlen, amely a cenzúra kijátszásával jelenhetett meg. Amikor Angliában a 17–18. század fordulóján már neves írókat tartottak el a lapok, nálunk csupán újságírásból a 19. század közepén sem lehetett megélni. Aligha tévedek, hogy a magyar újságírás megkésett indulása, kihagyásos, hullámmzó fejlődése hatásaiban maig követhető. Egy tanári továbbképzésen idéztem Comenius javaslatát az 1650-es évek első feléből, hogy a tanórákon a diákok rendszeresen olvassanak külföldi lapokat, mert így gyakorolják a nyelvet, követik a világ eseményeit és megtanulják a szuverén tájékozódás művészetét. A hallgatóság sóhaja majd elreptett: „hol vagyunk mi ettől!”.

Tisztázatlan viszony a múlthoz: máris burjánzik az álpolgárisodás hatalmas területeken. (...) Ma egyre inkább úgy látom, a jövő esélyeiért ezen a tájon a polgárisodás és az álpolgári mentalitás vívott heves csatákat.

(Szélfegyverek Európára, 1999.)

Hogy áll most ez a „csata”, a polgári vagy az álpolgári mentalitás érezteti-e inkább hatását?

A kérdés lényegbevágó. De a hosszú esszéből kiragadott utolsó mondatot röviden vissza kell helyezni eredeti összefüggésébe. Az egyesült Európát kísérő vitákról írtam, és különösen megragadott Jean-Baptiste Duroselle, a Sorbonne professzorának 1990-ben kiadott műve. Megállapította, hogy Európa a második világháborúban lerombolta önmagát, de vannak olyan történeti értékei, amelyekre a 21. század Európája felépíthető. Ezek „a nyelvek sokfélesége, a vallások sokfélesége, a gondolkozásmódok sokfélesége és szabadsága”. Ilyen érték az államalapítási képesség, a kereszténység, a tolerancia, védelem a török ellen, a humanizmus, a műveltség, a polgárosulás, a demokrácia, szolidaritás, a művészetek és így tovább. Megdöbbenve láttam, hogy az értékleltárból Magyarország teljesen hiányzik. Feltűntünk ugyan, mint „csodálatos nép,” ahogy végigkalandoztuk Európát, de hogy mit csinált ez a csodálatos nép nyolcszáz éven át, arról egy árva szó sincs. Még az oszmánok ellen is csak a „Habsburgok” harcoltak a Duna tájon, a magyarok másfél évszázadon át a végeken hullatott vérének is elmosta az idő, nyomtalanul. Vajon miért estünk ki, miért lettünk kirekesztve Európa értékei közül? Nyelvi elszigeteltségünk, a lejárató propaganda és hasonlók már nem adtak választ. Mélyebben fekvő, szerves okokat keresem. Így emeltem ki Duroselle értékleltárából a polgárosodást, amelyre századunk építhet.

A 19. századi magyar értelmiség a polgárosodással mint központi kérdéssel foglalkozott. Alapelveiben közös programként fogalmazta meg, hogy az európai polgárosodás részeivé kell válnunk a magyar sajátosságok megőrzésével. Egyik John Stuart Millnek címzett levelében Eötvös József azt is kifejtette, hogy az ország történetének hiányos fejlődése miatt nagy aggodalommal néz a polgárisodása elé. A hangsúlyt nem a politikai értelemben vett polgári fejlődésre, hanem a mentalitásra tette. Pozitívista történetírónkat sem a politikai pártprogramok érdekelték, hanem a Monarchia éveit élő magyar társadalomban egy új jelenség, az álpolgárisodás. Ostorozták is hevesen, mert úgy vélték, fenyegeti a jövőt.

Mi is ez az álpolgáriasodás? Néhány kiragadott szerző – Rómer Flóris, Ipolyi Arnold, Angyal Dávid, Szeremlei Sámuel – művéből idézek. Az álpolgáriasodás ön és közámítás, tanulatlanság, úrhatnamság, nagyozolás, tétlenség, hivalkodás, tékozlás, külsőséges magamutogatás. Az álpolgár lebecsüli a másik embert, nevelés helyett majomszeretettel kényezteti fiait és lányait és herdálja a közpénzeket. Ahol eluralkodik az álpolgáriasodás, ott piszkos a fogadó, figyelmetlen a kiszolgálás, uralkodik a fennhéjázás, a látszat, ott szobadisz a könyvtár, mert nem olvasnak, és üres frázis a túlbuzgó nemzetieskedés.

Hogy miként áll ez a csata? Látnunk kell a polgárosodás hadállásait is. A kora újkorban a műveltségbe foglalva tűnik fel sok minden, ami a későbbi polgári értékrend összetevője lesz. Comenius 1650 elején lesújtó diagnózist közölt a magyar viszonyokról: „ha van hely a nap alatt, ahol az irigység, a széthúzás és a gyűlölség az úr, ez az a hely... Gazdagok vagyunk koldusokban, gyakori betegségekben, korai halálokban, elnéptelenedő vidékekben.” Ugyanakkor kijelentette: „Kedves Magyarjaim! Én reménységeim! Az iskolában megjelentek a világosság szikrái... titeket is elfogott a jobb, teljesebb, igazabb tudomány iránti vágy.” A polgárosodást a műveltséggel azonosította, és a szabadság, a tudás, a kiművelt tehetség egységében fogta össze. „A művelt nemzetek úgy működnek, mint az óraművek, rendben intézik magán- és közügyeiket... mindenki szolgál mindenkinek, mindenki megteszi kötelességét. A művelt nemzetek gazdagok, bőségben élnek.” A művelt nemzetek kihasználják a föld értékeit, mindent hasznukra fordítanak, még az utcák szemetét is összegyűjtik, és meghatározott célokra használják. Fiai megbecsülik az idegeneket, befogadnak minden jövevényt, gyönyörködteket a zene, és olyan gonddal művelik a tehetségeket, mint a virágos kerteket, a facsemetéket és a szőlőültetvényeket. Követelmény ekkor a pontosság. Tanítják az új elvárást, az idő szigorú beosztását és hasznos eltöltését. Végredelekek tudósítanak a vagyonszerzés, a takarékoskodás, a javak megőrzésének értékéről. Gyermekevelésben követelmény a szigor, a munka, a mások megbecsülése. Erdély először hozott Európában törvényt a vallások békés együttéléséről, és – a Magyar Királyságban is harcolva ezért – II. Rákóczi Ferenc törvénybe iktatta a jobbágyok lelkiismereti szabadságát. Megkövetelték a pénzügyi fegyelmet, a pontos elszámolást. Irányt jelző az ország érdeke, a korabeli értelemben vett nemzet szolgálata. Etikai követelmény a hivatali tisztesség, függetlenül az erdélyi fejedelem vagy a magyar király udvari szolgálatától. Kulcsszó lett a közjó és üldözték a korrupciót. Érték lett a tanultság, a műveltség. Georges Duby szerint a művelődéstörténet valójában értékrendszerek története: s minden korszakváltás a régi értékek leltározásával kezdődik. Van olyan érték, amelyet továbbvisznek, van, amit elvetnek.

A magyar történettudományban meglehetősen háttérbe szorult az az irányzat, amely a különböző történelmi korszakok, történelmi jelenségek értékrendszerével, az objektivitás igényével foglalkozott. Viszont előtérbe került a kora újkort csak fekete–fehérben, sötét gyászban vagy aranyló fényben láttató felfogás. Az Európától elzárkózva küzdő, magányos hősök romantikája. Ez ma is erősen hat.

Magyarország történetében mindig voltak, akik megpróbálták elébe vágni halmozódó késéseinknek. Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem programja ma sem vesztett aktualitásából: „Országunk és maradékunk veszedelmes állapota csak úgy kerülhető el, ha gondoskodás lesz a hasznosan szolgáló tudós férfiak pótlására.” Széchenyi ugyanezt mondja, amikor a Hítel lapjain arról beszél, hogy Magyarországon kiváló agyak vannak, de hiányoznak a kiművelt emberfők.

Bethlen fejedelmet kortársai „igen mohónak” mondták, mert egy csapásra emelt várat, kastélyt, palotát, épített várost, ipart, kereskedelmet és európai fejedelmi udvart. Széchenyi ugyanilyen hajszoltságban hozott létre hidat, gőzhajót, Akadémiát, szervezett lóversenyt, kaszinót, vasutat, folyószabályozást, s jelentette ki: jöjjön a szén, hogy éljenek az erdők! Egyszerre próbálta leküzdeni a 18. századi európai nagy energiaváltásból kimaradt Magyarországon a megkésettiséget, a letarolt erdők, az árvizek, az aszályok s a tudományos intézmény hiányának következményeit. A polgárosodás és álpolgáriasodás csatájának esélyei a bölcsészettudományokon múlnak.

A bölcsészettudományok nélkül nincs kritikai szemlélet, megalapozott identitás, józan önértéktudat. Elsorvad a tárgyyszerű történeti érzékenység, nincs felelősség, kölcsönös megbecsülés, mert bezárkóznak a kisajátított múltba. Sérül az etikai érzék, kiszikkad a képzelőerő, elvész a megújulási képesség, az átfogó műveltség.

A romantikus történelemszemlélet meghaladása ugyanis létkérdés, hiszen már most is látható, hogy a magyar történelem egész egyszerűen kiszorul a nagy európai összefoglalásokból. A magunk történetét nyilvánvalóan nekünk kell megírunk, s a saját forrásainkat is nekünk kell feldolgoznunk, ám az érzélgős leegyszerűsítések és múltunk romantizálása aligha találnak szélesebb körben megértésre. Mert Európát, az európai történettudományt ez már rég nem érdekli.

(Beszűkített múlt szemlélet, Magyar Narancs, 2007/46.)

Javítható ez a torz történelmi tudat? A napjainkban még inkább előretört romantikus történelemszemlélet?

Nem mondanám, hogy torz történelmi tudat, már annyit emlegették, hogy tartalmatlanná vált. Inkább úgy látom, sokan szeretik a históriát, éhesek a történelemre, felfokozott érzelmekkel viszonyulnak Magyarország múltjához, mert szükségük van identitásra, gyökerekre. Nálunk – úgy tetszik – mindenki ért a történelemhez. Magyarország sok millió historikus országa. Ez jó is lenne, ha legalább minden tizedik ember, akit foglalkoztat a múlt, elővonná a történettudomány újabb műveit arról a korról vagy eseményről, ami érdekli.

A történetírás összetett munka: egyszerre mesterség, tudomány és művészet. Ami a természettudósok a laboratórium, az a történésznek a levéltár és a könyvtár. Ha valaki hidat épít statikai tudás nélkül, a híd leszakad. Ha mesterségbeli és tudományos követelmények nélkül formál véleményt, a mentális híd omlik le a jelen, a múlt s a jövő között. A megformálás művészete pedig a valóság, sőt, az igazság minél jobb megközelítését, világos érvelést, könnyed megírást kíván, a 21. század egyetemes nyelvében fogalmazva. Nyitottságot vár el kérdésekre, ellenérvekre, további gondolatokra. Mert a tudomány öntörvénye az értelmezés szabadságát és a folytathatóságot is megköveteli.

A 17. század hajnalán egy erdélyi történetíró, Szamosközy István megírta, hogy a korábbi, a mesélgető historikus mint könnyű lovas száguld a célja felé, az akkori új követelmények szerint dokumentumokkal dolgozó historikus viszont már nehéz páncélba öltözött harcoshoz hasonlatos. Könnyű ma a múlttól fekete–fehér eseményekben szólni, kihasználva az érzelmeket, sokadszorra felmelegíteni a régi álnemzeti narratívákat az ostoba és gonosz labancokról és a fényes kuruc vitézekről. Nem más ez, mint sarlatán módjára visszatérni a petróleumlámpához.

A történelemről alkotott vélemények közül engem ifjú koromban az ragadott meg, hogy „a történelem a jövő csillagászata”. Ma még inkább találónak érzem, mert a csillagászat régen a hajósok tudománya volt, életük múltott azon, hogy megtalálják a helyes irányt az úttalan tengereken.

Az igazi történetíró sohasem kinyilatkoztat. Csupán hatni, gondolkozásra készíteni szeretne. Esetleg úgy, hogy megrendít, esetleg szórakoztat, életre kelti a múltat, hogy olvasói kortársaiknak érezzék, akikről beszél. Létkérdése, hogy kivigye dolgozószobájának falai közül, országának határai közül a párbeszédet, a történelmet, a nagyközönség számára írjon, mint annak idején például Augustin Thierry.”

(Történészek a történelemről 1995.)

Melyek a legnagyobb változások a mai történelemtudományban? És hol a magyar történetírás helye Európában?

A kérdések egyenként is meghaladják egy interjú részletének terjedelmét. Csak szakterületemről mondhatok néhány szót. Az európai történetírásban a kora újkor megítélését a 20. század folyamán több, erőteljes szellemi irányzat, a második világháború és következményei döntően meghatározták. A kora újkor történetének jelentősége az utóbbi negyedszázadban töretlenül emelkedett. Új korunkat megszólító tematikák kerültek előtérbe. Ilyen a békekötés kultúrája, a diplomácia, az információrobbanás, az Európa-tudat története, az életmód, az interetnikus kapcsolatok, az identitások története s nem utolsósorban a környezettörténet vagy történeti ökológia. Mindez új tartalmakkal teltette a politikatörténetet is. Ez új, igényes módszerek kialakításával jár, hozzá magával a különböző, eltérő véleményeket. Emellett pedig megköveteli a társadalom szélesebb körű tájékoztatását. Új lehetőségeket nyitott az elektromos világháló és alaposan átalakította az ismeretterjesztést. Magyarországon a rendszerváltással az addigi bezártsághoz képest elképzelhetetlen módon megnyíltak a történetírók előtt a külföldi levéltárakban a kutatás lehetőségei. Az internet, a szabad vitorlázás pedig csodálatos segítség.

Felnőtt több tehetséges történész generáció. A szomszéd országokban létrejöttek és eredményesen dolgoznak magyar történetírói műhelyek. Megnyíltak az eddig elzárt vagy kevéssé ismert területek, mint az egyháztörténet, az információ-, az életmód-, a diplomácia-, az elit-, a család-, az intézmény-, az uralkodói és főúri udvartörténet, a szimbólumok története. Új elméleti megközelítések születtek, és általánossá vált az interdiszciplináris módszer, amit az MTA legutóbb létrejött Bölcsészettudományi Kutatóközpontja intézményesen is megerősíthet. Nagy hagyománnyal rendelkező magyar szakfolyóiratok mellett újak születtek, ígéretes kutatócsoportok dolgoznak, jelentős művek születnek.

Viszont a felsőoktatás elmaradt megújítása és képtelen anyagi gondjai az egyetemek történeti intézeteit különösen súlyosan érintik. A fiatal kutatók helyzete kritikus. A néhány tehetséges diákon kívül az átlag felkészültsége több mint hiányos. A történeti kutatásban

a társadalom történeti tudata, és főleg a történeti önismeret világában az évszázados mulasztások felszámolása lassan megindult, de hatékonyságát súlyos terhek fékezik. Hat a sokszorosan felmelegített romantikus felfogás, a magyar kultúra, irodalom ismereti szintje süllyed, tűnőben az érdemi kritikai szellem, a régi nagy tudományos vitáknak már csak az emléke él.

Felkészültség, problémalátás, innovációs készség dolgában a magyar történetírók meghatározó rétege a nemzetközi mezőny legjobb színvonalát képviseli. Anyagilag viszont közismertek a különbségek. A nemzetközi kapcsolatokban jelentős hagyományok élnek tovább vagy újultak meg. Reményeink szerint a hosszú várakozás után megindult angol nyelvű magyar történeti szakfolyóirat, a *Hungarian Historical Review* hatékonyan hozzájárul a magyar történetírás eredményeinek nemzetközi megismertetéséhez. Megkésettységünk e tekintetben súlyos, sőt, kritikus, a szomszéd országok történetírásukra égbekiáltóan többlet fordítanak.

A helyzet mégsem reménytelen. A Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség kora újkori történetének európai jelenlétéről hatalmas tartalékaink vannak.

Az integrálódás azon múlik, hogy mennyiben sikerül a korabeli fogalmi rendszerben és problematikában rekonstruálni a magyar történelmet. Tudatosítani, mit adott Európának Magyarország ezekben az évszázadokban.

Bethlen Gábor az Erdélyi Fejedelemséget befogadó országgá tette, az anabaptista menekültek, német bányászok, szász evangélikusok, katolikusok, reformátusok, görög keletiek szabadon gyakorolták vallásukat és nemzeti nyelvüket. A betelepült zsidó kereskedőket kiváltságlevélben biztosította, hogy nem kell megkülönböztető ruhát viselniük, mivel az megalázó lenne. Bekapcsolódott a harmincéves háborúba s a Fejedelemség tagja lett a hágai szövetségnek és megkötötte a Westminsteri szerződést. Indokoltan emelte be őt a korabeli európai politikát meghatározó személyiségei arcképcsarnokába, Gusztáv Adolf, Richelieu, Wallenstein, Pfalzi Frigyes mellé 1631 után több kiadást megélt albumába Rusdorf diplomata és humanista író. Bethlen diplomáciai koncepcióját I. Rákóczi György vitte tovább, és elérte, hogy a fejedelemséget befoglalták az újkori Európa bölcsőjének is nevezett vesztfáliai békébe.

Zrínyi Miklós, horvát bán, a költő és a katona kora nagy műveltségű államférfija volt, aki felismerte, hogy elérkezett a török megszállta területek visszafoglalásának ideje, a Habsburg Birodalmat is bevonva nemzetközi szövetséget szervezett, téli hadjárata a nyomtatott gyors hírközlés jóvoltából lázba hozta az egész kontinenst, és azonnal a londoni Szent Pál katedrális mellett árulták angol életrajzát a következő bevezetéssel: „Zrínyi az, akire a Gondviselés Európa sorsát bízta.”

II. Rákóczi Ferenc szabadságharcát a „kuruc” jelzővel tudatosította a romantikus történetírás. Fiatal kutatóként, mint minden magyar történész, én is így éltem vele. De a forrásokban elmélyülve, ahogy felismertem, hogy Közép-Európa leghosszabb szabadságharca a török megszállás alól a visszafoglalt Magyarország alkotmányáért, berendezkedésének korszerűsítéséért folyt, az is nyilvánvaló lett, hogy Rákóczi és kormányzóköre önmeghatározására mindig a Magyar Konföderáció fogalmát használta, és tiltotta a „kuruc” nevet. Így nevezték a szabadságharc államát az angol és a holland békekötvetők is, s volt idő, hogy I. József császár is felhagyott apja öreg politikusai által használt „rebellis” megnevezéssel. Hogyan érthető Rákóczi kijelentése: „hazánk szabadságának visszaszerzésével nemcsak a nemzetnek, az egész Universalis Európának használni akarunk?”

Már Bethlen felismerte, hogy a térség országainak össze kell fogniuk, ha a két nagyhatalom közé ékelődve államiságuk fennmaradását biztosítani akarják és közös pénzzel, kereskedelmi szabadsággal és közös békekötési kultúrával összefogott szövetséget tervezett Csehország, Morvaország, Szilézia és két osztrák örökös tartomány között. Zrínyi a Horvátországgal, a közös parlamenttel kibővített konföderációt azért tartotta szükségesnek, mert „a szomszéd országok régen várnak rá”, de vajon „vayon-e egymáshoz igaz szeretetök? Nem szenvedett-e egyik a másiktól injuriákat?” Ha viszont akkor, 1664-ben nem hozzák létre, az alkalmas idő elmúlik, és később már nem lehet. II. Rákóczi Ferenc három alkalommal próbálkozott a Lengyelországot is befoglaló konföderáció megteremtésével. Mégpedig azzal bővítve ki az elődeitől kapott programot, hogy Közép-Európa országainak stabilizálása nélkül az európai hatalmi egyensúly, a vágyott béke sem valósítható meg. Sőt, ha nem sikerül összefogniuk – írta 1707-ben –, Lengyelországot fel fogják osztani. S a nem is nagyon távoli jövő fájdalmasan visszaigazolta az akkori jelen mulasztását.